

تاریخچه تصویرگری کتاب‌های درسی دوره ابتدایی (۱۳۰۰-۱۳۴۰)

● جمال‌الدین اکرمی

اشاره

فناوری‌های آموزشی ابزار مهمی هستند که به یادگیری بهتر و تعمیق و تسریع یادگیری کمک می‌کنند. تصاویر آموزشی و هنر تصویرگری در کتاب‌های درسی موضوعی است که در ایران با تشکیل مدرسه‌های جدید و تألیف محتواهای آموزشی در قالب کتاب‌های درسی شکل گرفت و با تلاش دلسوزان و بزرگان در این عرصه کم‌کم به صورت جزئی تفکیک‌ناپذیر از کتاب‌های درسی و محتواهای آموزشی درآمد. بررسی سیر تاریخی شکل‌گیری این رشته در کشور و مستندشدن آن می‌تواند در توسعه و ترویج آن به ما کمک کند. در این شماره به مناسبت بزرگداشت مرحوم استاد صادق صندوقی مروزی بر تاریخچه تصویرگری کتاب‌های درسی ابتدایی داشته‌ایم.

الف. دهه اول: ۱۳۰۰ تا ۱۳۱۰

تشکیل مدرسه‌های جدید به جای نظام مکتبخانه‌ای گذشته، به تدارک کتاب‌های تازه‌ای نیاز داشت که نخستین تلاش پایه‌گذاران این مدرسه‌ها به شمار می‌رفت. در این زمینه، تلاش‌های دست‌اندرکاران مدرسه دارالفنون و مدرسه علوم سیاسی ارزش ویژه‌ای داشت و در تاریخ نگارش کتاب‌های درسی اثر گسترده‌ای بر جای گذاشت. در سال‌های پیش از آغاز سده ۱۴، کتاب مصور درسی «**کلیات مختصر تاریخ ملل مشرق و یونان و ایران**»، به نگارش **میرزا علیخان مترجم‌السلطنه**، معلم تاریخ و زبان فرانسوی مدرسه دارالفنون در سال ۱۲۸۸ ش، از آن جمله است. این کتاب که به جستارهایی از تاریخ ایران و جهان باستان می‌پردازد، با تصویرهایی از نقش‌های باستانی همراه است.

در کتاب «**دوره مختصر تاریخ ایران**»، نگاشته **میرزا محمد علیخان ذکاءالملک** در سال ۱۲۸۷ نیز به جستارهایی از دوران تاریخ باستان تا دوران زندگی نویسنده پرداخته است. تصویرهای این کتاب که توسط هنرمندی با امضای **حسینعلی** تدارک دیده شده،

از نقش‌ها و معماری‌های کهن ایرانی گرفته شده‌اند. نگارنده کتاب درباره مستندبودن تصویرهای آن می‌نویسد: «باید دانست که این تصاویر همه مأخذ صحیح دارد؛ یعنی از روی ابنیه و عمارات و حجاری‌ها و سکه‌ها و نقوش معتبر ساخته شده و هیچ‌یک مثل اشکال بعضی از کتب ایرانی خیالی و مجعول نیست»^۱.

«تاریخ ملل قدیمه مشرق» کتاب مصور درسی تاریخ است که در سال ۱۲۸۷ ش. به همت **میرزا محمدحسین خان ذکاءالملک**، مدیر مدرسه علوم سیاسی، ترجمه و نوشته شده و درباره تاریخ جهان باستان است.

کتاب «**اصول علم جغرافیا**» نیز نگاشته **میرزا رضاخان مهندس**، معلم مدرسه دارالفنون است که در سال ۱۲۸۷ زیر عنوان «برای شاگردان مدارس ابتدائیه ایران» چاپ شده و با واژه‌شناسی‌های دانش جغرافیا و نقشه‌هایی نیمه‌رنگی همراه است. سال‌ها کتاب درسی دانش‌آموزان به شمار می‌رفته و هر بار با افزوده‌های نو در چاپ‌های بعدی همراه شده است.

کتاب «**دوره مختصر تاریخ عالم**» (چاپ دوم) کتاب درسی سال ۱۳۰۴ دانش‌آموزان پنجم و ششم ابتدای است که **عباس اقبال آشتیانی** آن را نوشته است.

«**تاریخ ایران کلاس‌های پنجم و ششم دبستان**»، نگارش قویم با طرح‌هایی خطی از پادشاهان و آثار معماری ایرانی همراه است و **علی صدرزاده** آن‌ها را به شیوه خطی تصویرگری کرده و در سال ۱۳۰۶ در کتابخانه مظفری چاپ شده است.

«**مجموعه امیر**» درباره تاریخ مختصر ایران، نگاشته **خسروپور** در سال ۱۳۰۷، «**تاریخ مقدماتی ایران**» نگاشته **میرزا حسین خان مرزی** برای کلاس‌های دوم و سوم (چاپ پنجم)، و «**تاریخ مختصر ایران**» برای کلاس‌های سوم و چهارم دبستان، نگاشته **ذکاءالملک** در سال ۱۳۰۸ (چاپ دهم) از دیگر کتاب‌های مصور تاریخ هستند که در دهه اول سده چهاردهم در دسترس دانش‌آموزان ایرانی قرار داشتند و تصویرهای آن‌ها معمولاً از طراحی‌های خطی گراورسازی شده گرفته شده و درباره پادشاهان، آثار معماری و نقش‌های برگرفته از دیوارنگاره‌ها هستند.

در زمینه نگارش کتاب مصور جغرافیا با دو پدیده نو در خور توجه روبه‌رو هستیم.

۱. کتاب «**جغرافی عهد جدید**» دربردارنده ۱۶ نقشه جغرافیایی است که به شیوه رنگ‌پردازی در کنار خط‌های مرزی و جداکننده قلمرو کشورها چاپ شده است. این کتاب را باید از نخستین کتاب‌های درسی دانست که به‌صورت رنگی چاپ شده‌اند. البته کارکرد رنگ در آن چندان جدی نیست. توجه به نیازهای کودکان در رویارویی با پدیده تصویرهای رنگی در کتاب‌های درسی یا ادبیاتی، رویکردی کودک‌پسند به شمار می‌رود و فرایندی بود که سال‌ها پس از آن به یکی از

مهم‌ترین زمینه‌های ایجاد کشش‌های تصویری تبدیل شد.

۲. ویژگی دیگر، قطع بلند کتاب بود که برای چاپ نقشه‌های جغرافیایی مناسب می‌نمود و سال‌ها ادامه یافت. کتاب «**جغرافیا عهد جدید**» را **محمد رضا مهندس** در سال ۱۲۸۰ نگاشت و با نقشه‌های رنگی ایران و قاره‌های پنج‌گانه همراه کرد. این کتاب سال‌های زیادی مورد استفاده دانش‌آموزان کلاس‌های چهارم و پنجم دبستان قرار گرفت و هر بار در چاپ‌های تازه، رنگی‌تر و پرکشش‌تر شد.

کتاب «**جغرافیای ایران**» نگاشته **میرزا محمدخان مهندس همایون**، مدیر «**روزنامه استقلال ایران**» و معلم ریاضیات، در سال ۱۲۹۰ نوشته شد و همچون کتاب پیشین با نقشه‌هایی نیمه‌رنگی همراه بود. این دو کتاب به سبب آغاز راهیابی رنگ به کتاب‌های درسی ایران، ویژگی تاریخی دارند.

کتاب اخلاق مصور
تصویرگر: جواد پورمیر
۱۳۰۳ش

کتاب «**کلیات جغرافیای ایران**»، نوشته **میرزا رضا خان مهندس‌الملک**، معلم دارالفنون، در سال ۱۳۰۱ و «**جغرافیای رهنما**»، نگاشته مترجم **همایون** نیز کتاب‌های جغرافیای کلاس‌های پنجم و ششم ابتدایی بودند که در سال ۱۳۰۴ چاپ شدند و نقشه‌های جغرافیایی داشتند.

کتاب «**جغرافیای جدید**»، نوشته **سیدباقرخان**، کتاب درسی دیگری در بردارنده اصطلاحات جغرافیایی، جغرافیای تهران و جغرافیای ایران بود و هنرمندی به نام **افضل‌الدین آذربید** نقشه‌های آن را فراهم آورده بود. چاپ سوم این کتاب در سال ۱۳۰۲ برای دانش‌آموزان کلاس‌های اول و دوم دبستان منتشر شد.

«**جغرافیای جدید فرهنگ مظفری**» از **مهندس‌السلطان** در سال ۱۳۰۵ برای کلاس‌های پنجم و ششم دبستان، و «**جغرافیای ایران**» نگاشته **محمدخان مهندس همایون** (۱۳۰۷)، چاپ کتابخانه عملیه مظفریه، همراه با نقشه‌ها و واژه‌شناسی‌های جغرافیا، از کتاب‌های درسی دیگری بودند که در دهه نخست مورد استفاده دانش‌آموزان قرار گرفتند.

در زمینه کتاب‌های درسی مصور، کتاب‌هایی چون «**الفبا آموز مصور دستور مفید**» نگاشته **میرزا نصرالله محمدیه** برای کلاس اول ابتدایی در سال ۱۳۰۶، «**الفبا آموز مصور دستور شرق**»، نوشته **عبدالعظیم خان تبریزی** در سال ۱۳۰۷ (همراه با شکل جانوران گوناگون و نام آن‌ها)، «**الفبا آموز مصور دستور مبتدی**»، نگاشته **سعید طباطبایی**، ویژه شش ماهه نخست شاگردان اول دبستان در سال ۱۳۰۵، کتاب «**الفبا آموز دستور سعادت**» از **احمد سعادت** در سال ۱۳۰۷ (چاپ هفتم) برای کلاس‌های اول دبستان با تصویرهای

خطی خوب و مناسب کودکان، «**الفباآموز دستور فرهنگ**» نگاشته **میرزا مهدی خان**، برای کلاس‌های اول ابتدایی در سال ۱۳۰۸ (چاپ بیست و هفتم) با تصویرهای مناسب، کتاب‌های الفباآموز برای استفاده دانش‌آموزان کلاس اول بودند.

در این دوره، چاپ کتاب‌های درسی دبستانی با متن «توانا بود هر که دانا بود/ به دانش دل پیر برنا بود» در صفحه عنوان، از سوی وزارت معارف، پدیده‌ای است که در دهه نخست سده چهاردهم صورت گرفت و از آن پس نشانه ویژه کتاب‌های درسی شد؛ پدیده‌ای که با سامان بخشیدن به کتاب‌های درسی همراه بود.

شیوه متمرکز و روشمند نگارش کتاب‌های درسی در چاپ کتاب چهارم ابتدایی در سال ۱۳۰۸ به خوبی مشاهده می‌شود. تصویرگری‌های ارزنده **محمدناصر صفا** در این کتاب، فرایندی است که زیبایی‌شناسی ویژه‌ای دارد و برای نخستین بار با رویکردی تأثیرگذار و در خور توجه صورت گرفته است. با آنکه در این کتاب، همه موضوع‌های درسی یکجا و درهم تنیده برای کودکان مطرح شده‌اند، شیوه نوین آن در تهیه متن‌های ساده‌تر، کتاب‌سازی تازه و تصویرگری‌های هنرمندانه، رویکردی بود که سال‌ها ادامه یافت و از پراکندگی ناشران کتاب‌های درسی جلوگیری کرد.

اما پایه‌گذاری این روش را باید در چاپ کتاب‌های درسی گذشته، از جمله کتاب‌های «**فرائدالادب**» **میرزا عبدالعظیم خان** در سال ۱۳۰۵ (چاپ ششم)، و «**فرائدالادب**» **محمدعلی خان مظفری** برای کلاس چهارم دبستان در سال ۱۳۰۵ (چاپ دوازدهم)، با نگارش داستان‌های پرکشش و حکایت‌های طنزآمیز در کتاب‌های درسی دانست. از جمله داستان «نتیجه حرص»، همان داستان «روباه و خروس» است که در کتاب‌های درسی دانش‌آموزان امروزی هم به چشم می‌خورد. کتاب‌های «**فرائدالادب**» **میرزا عبدالعظیم خان گرگانی**، معلم مدرسه دارالفنون و «**دستور دانش**» **فروه وشی** (مترجم همایون پیشین)، برای کلاس‌های پنجم و ششم دبستان در سال ۱۳۰۷ چاپ شدند و در برگزیده حکایت‌های آموزنده، زندگی بزرگان، شعر، اخلاق، علوم و تاریخ بودند. رویکرد روشمند وزارت معارف در زمینه شکل‌گیری کتاب‌های درسی در دهه پسین، با تمرکز و هدفمندی آشکارتری دنبال شد.

کتاب‌های درسی «**اخلاق مصور**» **ابراهیم‌بن میرزا احمدخان صنیع‌السلطنه** در سال ۱۲۸۷، و «**لالی‌الادب**» **احمد سعادت** برای کلاس دوم دبستان در سال ۱۳۰۴ (چاپ یازدهم)، در زمینه آموزش اخلاق نیز از نخستین کتاب‌های درسی به شمار می‌روند که بعدها کتاب تعلیمات دینی جایگزین آن‌ها شد.

در زمینه کتاب‌های درسی علوم و دانش اجتماعی در این دوره با کتاب‌هایی چون «**اصول علم گیاه‌شناسی**» نگاشته **علی‌خان ناظم‌العلوم** در سال ۱۲۸۷، همراه با طراحی‌های قلمی زیبا، کتاب «**علم‌الاشیاء**» کلاس دوم و اول دبستان، نگاشته **میرزا**

سیدعلی‌خان، معلم مدرسه علوم سیاسی، در سال‌های ۱۲۸۹ و ۱۲۹۴، «پلبر فارسی» یا «علم‌الاشیای پنجم و ششم دبستان» از سیدمحمد، مدیر «مدرسه تدین» در سال ۱۲۹۸ (دربردارنده بخش‌های انسان، حیوان، فلاحت، فیزیک و شیمی)، «تاریخ طبیعی» نگاشته علی‌اکبرخان پیشوا در سال ۱۳۰۲، «علم‌الاشیای جدید» از میرزا سیدعلی‌خان در سال ۱۳۰۲ (چاپ نوزدهم)، با تصویرگری افضل‌الدین (آذربید)، «معرفه‌الاشیاء» نگاشته غلامرضا شیخ، معلم مدرسه دارالفنون برای کلاس چهارم دبستان در سال ۱۳۰۵ (با تصویرهایی زیبا و هنرمندانه)، «پلبر مقدماتی یا علم‌الاشیاء»، نگاشته سیدمحمد، مدیر مدرسه تدین، برای کلاس‌های سوم و چهارم دبستان در سال ۱۳۰۸، روبه‌رو می‌شویم.

چاپ کتاب‌های دیگری، چون «رهنمای سعادت»، نگاشته احمد سعادت برای

دانش‌آموزان دختر، همراه با متن‌هایی در زمینه خانه‌داری در سال ۱۳۰۲، «هنر آموز دوشیزگان» از میرزا سیدعلی‌خان برای دانش‌آموزان دختر با متن‌هایی در زمینه هنر و خیاطی در سال ۱۳۰۳ (جالب آنکه در نگارش نخستین کتاب‌های درسی دختران نیز از تلاش‌های گسترده زنان فرزانه ایرانی بهره‌ای گرفته نشد)، «حفظ الصحه مصور» نگاشته میرزا سیدحسین‌خان مرزی در سال ۱۳۰۳ (چاپ پنجم) در زمینه بهداشت برای کلاس‌های سوم و چهارم دبستان، از دیگر کتاب‌های مصوری بودند که در این سال‌ها چاپ شدند. همه این کتاب‌ها تصویری و تصویرهای آن‌ها به شیوه طراحی قلمی و گراورسازی و گاه برگرفته از کتاب‌های غیرایرانی فراهم آمده بودند. تصویرهایی که در دهه‌های پسین، سرچشمه الهام و تأثیرپذیری تصویرگرانی چون:

جغرافیای ایران
تألیف مهندس همایون
مدیر روزنامه استقلال ایران

محمدناصر صفا، رضا شهبابی، یحیی دولتشاهی، ابراهیم بنی‌احمد، محمود جوادی پور، و محمدزمان زمانی در تصویرگری کتاب‌های درسی شد. از نکته‌های قابل توجه این است که گرچه نام نگارنده در همه کتاب‌ها هست و نام خوش‌نویس نیز غالباً در پایان کتاب آمده است، هنوز هم تصویرگر در این دوره، و حتی دوره‌های پس از آن، هویت و شناسنامه ندارد و تنها گاهی نام آن‌ها را می‌توان از امضای قرار گرفته کنار تصویرها دریافت.

در زمینه تدارک تصویر برای کتاب‌های ریاضی دبستانی در گونه‌های حساب و هندسه، با آنکه با پدیده تصویرگری به مفهوم گسترده و امروزی آن روبه‌رو نبودیم، همراهی گاه به گاه متن‌های درسی با نگاره (لوحه) های تصویری به منظور زیباسازی، ایجاد علاقه‌مندی، و کودکانه بودن، سبب شد در تصویرگری امروز کتاب‌های درسی، به این پدیده توجه بیشتری نشان دهند.

در کتاب‌های «**اصول هندسه مقدماتی**» برای کلاس‌های پنجم و ششم دبستان، نگاشته‌**میرزا سیدباقرخان** در سال ۱۳۰۰ و «**هندسه ابتدایی**» دوره دوم برای کلاس‌های پنجم و ششم دبستان از **رضاخان مهندس‌الملک** در سال ۱۳۰۱، از ترسیم‌های ساده شکل‌های هندسی بهره گرفته شده است و از تصویرهای بزرگ روایی در شکل‌های نگاره (لوحه) در آن‌ها خبری نیست. در کتاب «**هندسه اعتصام**» برای کلاس‌های چهارم، پنجم و ششم دبستان در سال ۱۳۰۵، نگاشته‌**شیخ محمدعلی اعتصام**، از نگاره‌خوانی و تصویرهای موضوعی در کنار رسم‌های هندسی بهره گرفته شده است تا فهم موضوع کودکانه‌تر شود.

ب. دهه دوم (۱۳۱۱ تا ۱۳۲۰)

روشمند شدن چاپ کتاب‌های درسی با سامان‌بخشی وزارت معارف همراه بود و مهم‌ترین فرایند تدارک کتاب‌های درسی در این دوره به شمار می‌رود. رویکردی که از آخرین سال‌های دهه نخست برای یک دست کردن کتاب‌های درسی آغاز شده بود، در دهه دوم، شکل و شیوه مناسب‌تری به خود گرفت. اما ویژگی همراهی و تنیدگی موضوع‌های گوناگون درسی در یک کتاب، در این دوره بیشتر شد.

چاپ کتاب «**دوم ابتدایی**» در سال ۱۳۱۱ ش با تصویرگری **محمدناصر صفا** و چاپ چهارم همین کتاب با ویرایش تازه در سال ۱۳۱۹ ش نشانه پی‌جویی روشی است که ابتدا وزارت معارف و سپس وزارت فرهنگ آن را

بلبل و مور
کتاب دوم ابتدایی
تصویرگر: محمدناصر صفا
ش ۱۳۱۱

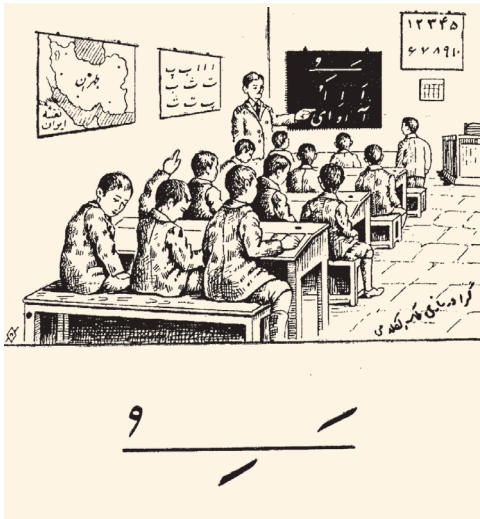
در زمینه تدارک کتاب‌های درسی دنبال کردند.

چاپ کتاب «**سوم ابتدایی**» (چاپ پانزده، سال ۱۳۱۶)، در وزارت معارف با طراحی‌های قلمی و زیبای محمدناصر صفا، و چاپ بیست و پنجم آن در سال ۱۳۱۹ با تصویرگری‌های محمدناصر صفا و **علی اصغر**، کتاب «**پنجم ابتدایی دختران**» (چاپ سوم، سال ۱۳۱۶) با تصویرگری‌های **محمدناصر صفا**، **رضا شهبابی** و **یحیی دولتشاهی** با طراحی‌های هنرمندانه و پرساخت و ساز، کتاب «**ششم ابتدایی پسران**» (چاپ هفتم، سال ۱۳۰۸ ش)، با تصویرگری محمدناصر صفا، پیجویی این رویکرد را به خوبی نشان می‌دهد. متن این کتاب‌ها از درس‌های ادبیات، تاریخ، نقاشی، علوم و اخلاق تشکیل شده بود.

کتاب «**جغرافیای پنج منطقه**» (پنج قاره) برای کلاس پنجم دبستان به همراه کتاب «**جغرافیای ایران**» برای ششم دبستان، از نخستین کتاب‌هایی بودند که از همان

سال‌های دهه نخست از مجموعه کتاب درسی جدا شدند و در سال ۱۳۱۹ چاپ یازدهم آن‌ها با تصویرهای رنگی در دسترس دانش‌آموزان قرار گرفتند. برخی از نقشه‌های این کتاب با رنگ‌های تخت و تمیلات، قلمرو کشورهای گوناگون هر قاره را از هم جدا می‌کرد و برخی نقشه‌های توپوگرافی نیز با سایه روشن‌های ملایم و خوشایند رنگ‌آمیزی شده بود. چاپ چنین تصویرهایی در کتاب‌های درسی تا آن زمان بی‌سابقه بود و رویکردی از این دست را باید نخستین نشانه‌های حضور رنگ در کتاب‌های کودکان و به صورت کتاب‌های درسی قلمداد کرد که در دهه ۱۳۴۰ به توانایی‌های واقعی و خوشایندی دست یافت.

با آنکه کتاب «آیات منتخبه» برای کلاس‌های پنجم و ششم دبستان در سال ۱۳۱۳

از سوی وزارت معارف (و اوقاف و صنایع مستظرفه)، بدون تصویر است، از نخستین کتاب‌های تعلیمات دینی در میان کتاب‌های درسی کودکان به شمار می‌آید. این کتاب سال‌ها در کلاس‌های دبستانی تدریس می‌شد.

تمرکز چاپ کتاب‌های درسی به همت وزارت معارف، با عنوان کتاب اول ابتدایی تا کتاب ششم ابتدایی سبب شد که تقریباً در دهه دوم، اثری بسیار اندک از ناشران دیگر در زمینه چاپ کتاب‌های درسی دیده شود و چاپ کتاب‌های درسی در انحصار دولت قرار گیرد؛ فرایندی که امروز بیش از هر زمان دیگری به چشم می‌خورد.

پ. دهه سوم (۱۳۲۱ تا ۱۳۳۰)

چاپ کتاب «اول ابتدایی» وزارت فرهنگ

در چاپخانه کتاب‌فروشی مظفری و کتاب‌فروشی علمی در سال ۱۳۲۱، همراه با تصویرگری‌های **ملک‌الکلامی** بود و مانند کتاب‌های گذشته، به شیوه گراورسازی چاپ شد. همراهی تصویر و واژه‌ها در زمینه الفباآموزی در این کتاب با سادگی بیشتری صورت گرفت و جالب آنکه خط نوشتاری مورد استفاده کودکان در این کتاب‌ها نستعلیق بود. این همان روشی است که پس از تجدیدنظر در کتاب‌های درسی در سال ۱۳۸۰، بار دیگر مورد استفاده قرار گرفته است. کتاب «دوم ابتدایی» سال ۱۳۲۱ (چاپ هجدهم) نیز همان کتاب قبلی بود که با ویرایشی نه‌چندان دگرگون شده، متن‌هایی از ادبیات، تاریخ، نقاشی، اخلاق، علوم و جغرافیا داشت.

کتاب «دوم ابتدایی» سال ۱۳۲۲ را وزارت فرهنگ در شرکت چاپخانه تابان چاپ کرد و تصویرگری آن را **ابراهیم بنی‌احمد** انجام داد. متن «نخستین روز درس»

فارسی‌آموزی
کتاب اول ابتدایی
تصویرگر: ملک‌الکلامی
ش ۱۳۲۱

همچون بسیاری متن‌های دیگر این کتاب، سال‌ها بعد نیز با بازنویسی مورد قرار گرفت. در برخی از تصویرهای کتاب، نوآوری‌هایی از سوی بنی‌احمد صورت گرفته که بسیار مورد توجه است. از جمله تصویر صفحه ۱۹ کتاب، قالب صابون و سطل آبی را نشان می‌دهد که جلوی «خانه تندرستی» ایستاده‌اند و نیزه در دست، نگهبانی می‌دهند. چنین نشانه‌هایی را باید نخستین گرایش‌های خلاقانه به حضور انتزاع و خیال‌گرایی کودکان و ساختارشکنی در تصویرگری کتاب‌های کودکان به شمار آورد.

کتاب «**سوم دبستان**» چاپ ۱۳۲۲ با تصویرگری ابراهیم بنی‌احمد، افزون بر ادبیات، نقاشی، علوم، بهداشت، تاریخ، جغرافیا و دینی، با نِت‌نویسی‌هایی همراه بود که به منظور همراهی موسیقی با شعرهای کودکان فراهم آمده و **حسین گل‌گلاب** آن‌ها را تنظیم کرده بود.

در کتاب «**چهارم ابتدایی**» چاپ سال ۱۳۲۲ ش، با تصویرگری **ابراهیم بنی‌احمد**، با تصویری از یک خرگوش با دیگ و ملاقه در حال آشپزی روبه‌رو می‌شویم. تصویری که بار دیگر نگاه انتزاعی تصویرگر را به دنبال خیال و علاقه‌مندی‌های کودکان نشان می‌دهد (صفحه ۱۹ کتاب). چنین فرایندی پیشتر از آن، در کتاب‌های ادبیات تخیلی و در آثار ترجمه‌ای دیده می‌شد. در صفحه ۷۲ نیز با تصویرهایی از جارو، مسواک و شانه روبه‌رو می‌شویم که دست و پا دارند و در یک حرکت دسته‌جمعی شرکت بسته‌اند. چنین نشانه‌هایی، در دهه‌های پس از آن، به گسترده‌ترین شکل‌های حضور آبستره و انتزاع در تصویرگری کتاب‌های درسی و غیردرسی تبدیل شد.

کتاب‌های «**پنجم ابتدایی**» و «**ششم ابتدایی**» سال ۱۳۲۳ و سال‌های پس از آن، بدون تصویر چاپ شد و شکل و ظاهری کودکان نداشت. در سال ۱۳۲۴، کتاب «**تاریخ ایران**» برای کلاس‌های پنجم و ششم دبستان، همچون کتاب جغرافیا، از مجموعه مطالب کتاب درسی جدا و به‌صورت جداگانه چاپ شد. مطالب این کتاب‌ها را رشید **یاسمی** نوشته بود و با عکس‌هایی از معماری باستانی ایران و نقش‌های سفالینه‌ها و دیوارنگاره‌های کهن همراه بود. کتاب‌های **پنجم و ششم** دختران را، در سال ۱۳۲۴ **رضا شهابی** تصویرگری کرد و با متن‌هایی در زمینه خانه‌داری، پرستاری، کودک‌یاری و دفع حشرات از خانه همراه بود. وجود درس‌هایی با عنوان نقاشی، کاردستی و خیاطی در کنار درس‌های دیگر، از ویژگی‌های این کتاب است. کتاب «**ششم ابتدایی**» چاپ سال ۱۳۲۴ را نیز رضا شهابی تصویرگری کرده است و طراحی‌های هنرمندانه‌ای دارد.

کتاب «**اول دبستان**» سال ۱۳۲۷، نخستین کتاب تصویری رنگی است که **جبار باغچه‌بان** برای مدرسه‌ها نوشت. چاپ این کتاب، چه از نظر روشمندی متن و چه زیبایی و کشش کودکان، گامی بلند در تدارک کتاب درسی، به‌ویژه کتاب‌های الفباآموز به شمار می‌رود و کتاب‌سازی کودک‌پسندی فراوانی دارد. فرایند زبان‌آموزی در این

کتاب، نوآوری‌های زیادی دارد که برآیند تلاش‌های فراگیر جبار باغچه‌بان برای کودکان ایرانی به شمار می‌رود و تا سال‌ها پس از آن سرمشق و الگوی مناسبی برای کتاب‌های مدرسه‌ای اول دبستان بود.

همین ویژگی در کتاب «**حساب اول دبستان**» سال‌ها پس از آن سرمشق و الگوی مناسبی برای کتاب‌های مدرسه‌ای اول دبستان بود.

همین ویژگی در کتاب «**حساب اول دبستان**» باغچه‌بان که در سال ۱۳۲۸ چاپ شد نیز وجود داشت. این کتاب با تصویرهای رنگی و کتاب‌سازی برجسته‌ای همراه بود و در آن، شیوه آموزش مفهوم کمی عددها با استفاده از تصویرهای گویا و در خور متن، دنبال شده بود. با آنکه طراحی برخی تصویرها چندان استادانه نبود، تکرار تصویرها و نمادهای تصویری به درک مفهوم کودکان کمک زیادی می‌کرد.

کتاب‌های باغچه‌بان در سال ۱۳۲۹ از بخش کتاب‌های درسی کودکان حذف شد و کتاب «**اول ابتدایی**»، چاپ «**کتاب‌فروشی علمی**»، با نظارت وزارت فرهنگ مورد استفاده قرار گرفت. به این ترتیب کتاب درسی اول دبستان بار دیگر دارای تصویرهای سیاه و سفیدی شد که چندان جالب نبود. در پانویشت پیش‌گفتار این کتاب یادآوری شده بود که برای تهیه متن‌های آموزشی، از روش‌های باغچه‌بان کمک گرفته شده است. این کتاب بار دیگر در سال ۱۳۳۰ رنگی شد و تا اندازه‌ای ویژگی پیشین خود را به دست آورد.

فارسی‌آموز، کتاب اول ابتدایی، ۱۳۳۱ ش، وزارت فرهنگ، کتاب‌فروشی مظفری، کتاب‌فروشی علمی، گراوورساز: ملک‌الکلامی

مجموعه شعر
تألیف باغچه‌بان
تصویرگر: جواد پورمیر
ش ۱۳۲۷

خروس و سگ و روباه (روباہ و خروس)، کتاب سوم دبستان، فریدون پاکزاد، ۱۳۲۲ ش، تصویرگر: ابراهیم بنی‌احمد
نخستین روز درس، کتاب دوم ابتدایی، ۱۳۲۳ ش، تصویرگر: ابراهیم بنی‌احمد، (از نخستین کتاب‌هایی که با نشانه توانا بود هر که دانا بود - به چاپ رسید).

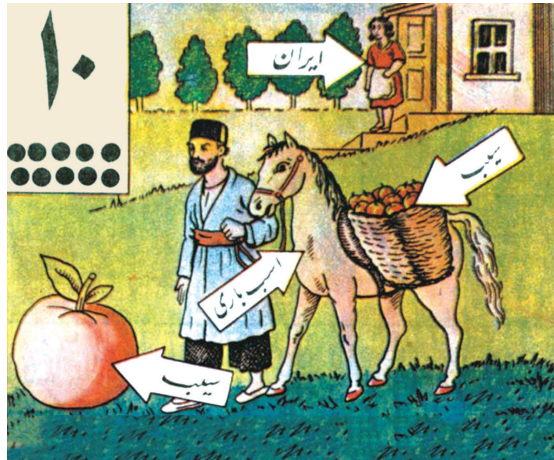
کتاب «**سوم ابتدایی**» سال ۱۳۲۹ با تصویرهای غیررنگی ولی نسبتاً زیبایی همراه بود و کامل‌تر از کتاب‌های پیشین به نظر می‌رسید. اما درس‌ها هنوز هم در کنار هم قرار داشتند. این ویژگی در کتاب‌های درسی کلاس‌های چهارم، پنجم و ششم این سال‌ها نیز دیده می‌شد.

کتاب **جغرافیای** کلاس‌های پنجم و ششم دبستان با همان عنوان‌های «**جغرافیای**

پنج منطقه و «**جغرافیای ایران**» در این دوره بارها تجدید چاپ شدند و هر بار ویژگی‌های تازه‌تری یافتند. چاپ چهاردهم این کتاب در سال ۱۳۲۱ و سال‌های پس از آن همچنان مورد استفاده دانش‌آموزان بود. کتاب «**تاریخ ایران**» برای کلاس‌های پنجم و ششم دبستان، در سال‌های ۱۳۲۴ و ۱۳۲۷ به همت **عباس اقبال آشتیانی** نوشته شد و با تصویرهایی از پادشاهان و نقش‌های کهن معماری همراه بود.

در زمینه کتاب‌های ریاضی، کتاب «**حساب دوم دبستان**»، نوشته جبار باغچه‌بان

در سال ۱۳۲۶ (چاپ چهارم) جدا از کتاب دوم دبستان چاپ شد و پروفسور **فاطمی** و **محسن هنریخش** متن آن را فراهم آوردند. از ویژگی‌های تازه این کتاب، غیر از جدا بودن آن از کتاب درسی، استفاده از واژه «دبستان»، به جای «ابتدایی» است که سال‌ها بعد برای همیشه در کتاب‌های درسی به‌کار رفت. در طول این سال‌ها (و سال‌ها بعد) چاپخانه علی‌اکبر علمی در مقام ناشر برجسته کتاب‌های درسی تبدیل شد.

کتاب «**حساب سوم دبستان**» سال ۱۳۲۶

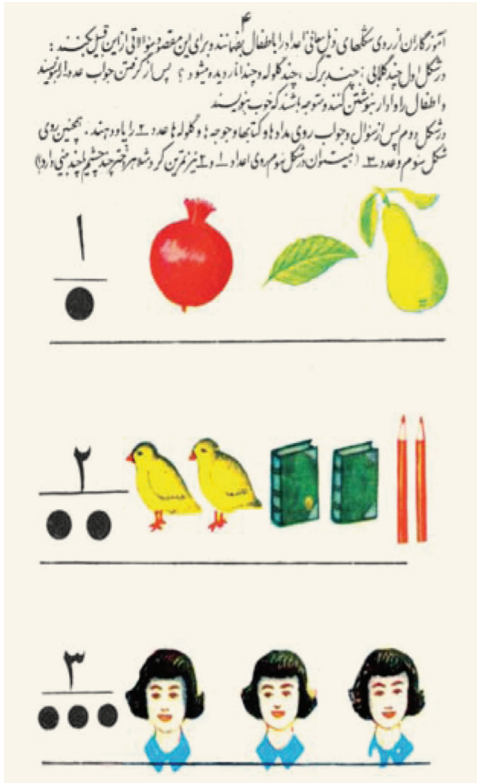
تصویرهای کمتری داشت؛ اما همچون کتاب حساب دوم، به‌طور جداگانه چاپ شد و نویسندگان همان کتاب، متن آن را فراهم آوردند.

در زمینه نگارش کتاب‌های دینی و مدنی نیز در این سال‌ها تازگی‌هایی دیده شد. کتاب «**تعلیمات دینی دوم دبستان**» در سال ۱۳۲۸، مانند حساب، از دیگر درس‌ها جدا شد با تصویر همراه نبود.

کتاب «**دینی سوم**» نیز با همکاری وزارت فرهنگ و اداره کل اوقاف در سال ۱۳۲۸ از کتاب‌های دیگر درسی جدا و با چند تصویر روایی همراه شد. کتاب «**تعلیمات مدنی**» نوشته **ح رفیعی** نیز در سال ۱۳۲۶ برای سال‌های چهارم و ششم دبستان در حکم کتاب غیراصلی مدرسه‌ها چاپ شد.

در طول این سال‌ها نشانی از ناشران پراکنده در زمینه چاپ کتاب‌های درسی به چشم نمی‌خورد و تنها چاپخانه علی‌اکبر علمی در کنار وزارت فرهنگ قرار گرفته بود. کتاب‌های همچون «**حساب دانش**»، نگاشته فره‌وشی (مترجم همایون پیشین) از کتاب‌های انگشت‌شماری بود که در سال ۱۳۲۶ در کنار کتاب‌های درسی چاپ شد و از عنوان «مطابق آخرین برنامه وزارت فرهنگ» برخوردار شد؛ عنوانی که جدا بودن

الفا به همراه عددآموزی از نخستین کتاب‌های رنگی تألیف جبار باغچه‌بان تصویرگر: لیلا تقی‌پور ۱۳۲۷ش

کتاب حساب اول دبستان
وزارت فرهنگ
(چاپخانه علی اکبر علمی)
۱۳۳۰ش

کتابهای چاپ شده را از مجموعه کتابهای درسی رایج در مدرسه‌ها نشان می‌داد.

سال‌های دهه ۱۳۲۰، اوج تلاش‌های جبار باغچه‌بان برای کودکان بود. کتاب‌هایی که او در زمینه ادبیات یا کتابهای درسی کودکان نوشت، سال‌ها در حکم کتابهای دلخواه کودکان مورد استفاده قرار گرفت. او در این دهه کتاب‌های «الفبای خودآموز برای سالمندان» (۱۳۲۶)، چاپخانه علی اکبر علمی، «کتاب الفبا»، (۱۳۲۷)، چاپخانه علی اکبر علمی، «اسرار تعلیم و تربیت یا اصول تعلیم الفبا» (۱۳۲۷)، چاپخانه علی اکبر علمی، «الفبای باغچه‌بان و برنامه کار یک ساعده آموزگار کلاس اول» (هر دو در سال ۱۳۲۹)، چاپ وزارت فرهنگ و «علم‌آموزی برای دانش‌سراهای مقدماتی» (سال ۱۳۳۰)، چاپخانه علی اکبر علمی) را برای کودکان و آموزگاران چاپ کرد.

آثار جبار باغچه‌بان همواره با روشمندی و نوآوری‌های برجسته‌ای همراه بود و تأثیر ژرفی بر کتاب‌های بعدی کودکان گذاشته است. مجموعه شعرهای کودکانه

باغچه‌بان در کتاب «من هم آرزوهایی دارم»، با تصویرهایی زیبا و کتاب‌سازی برجسته‌ای همراه است که نمونه‌ای از این دست در آن زمان بسیار کمیاب و چشمگیر بود. تصویرهای این کتاب را جواد پورمیر فراهم آورده است که زیبایی در خور توجهی در پرداختن به عناصر تصویری دارد و نشانه‌هایی از نقاشی‌های غیرایرانی در آن به چشم می‌خورد. اما شعرهای این کتاب همچون شعر «جوجه، جوجه، طلایی» هنوز هم مورد استفاده کودکان پیش‌دبستانی است.

ت. دهه چهاردهم (۱۳۳۱ تا ۱۳۴۰)

تا پیش از سال‌های ۱۳۳۶، کتابهای درسی آن‌چنان که باید و شاید، زیبا و کودکانه نبود. همکاری «مؤسسه انتشارات فرانکلین»، به جای چاپخانه علی اکبر علمی، با وزارت فرهنگ در چاپ کتابهای درسی، ویژگی‌های تازه‌ای داشت و دوران پس از آن را می‌توان فرایند جدیدی در چاپ و فراهم‌آوری کتابهای درسی قلمداد کرد.

با نگاهی به مجموعه کتابهای درسی و ویژگی‌های تصویری و کتاب‌سازی آن‌ها، روند چاپ کتابهای درسی از سال‌های ۱۳۰۰ تا امروز را می‌توان به سه دوره جدا از هم تقسیم کرد:

● دوره اول (تا سال ۱۳۳۶)

تا پیش از سال ۱۳۳۶ و حضور مؤسسه انتشارات فرانکلین، چاپ و تدارک کتاب‌های درسی تمرکز چندانی نداشت و با وجود نظارت پراکنده وزارت معارف و پس از آن وزارت فرهنگ و وزارت آموزش و پرورش بر تولید کتاب‌های درسی، ناشران خصوصی زیادی برای چاپ این‌گونه آثار تلاش کردند که هرچند گاهی با گوناگونی دیدگاه همراه شد و به حضور نوعی پراکندگی و گاه سودجویی نیز انجامید.

چاپ کتاب «حساب اول ابتدایی» در سال ۱۳۳۲ به همت کتاب‌فروشی و چاپخانه محمدعلی علمی و با همکاری «صندوق مشترک فرهنگی ایران و آمریکا» از جمله آثار در خور توجه این دوره است. تصویرهای غیربومی این کتاب با طراحی‌های قلمی و غیررنگی همراه است و تصویرها برای درک مفهوم کمیت و عددی به کار رفته‌اند.

کتاب درسی «جغرافیای پنج منطقه» همچون گذشته برای کلاس‌های پنجم و ششم ابتدایی در شرکت نسبی احمد سعادت و شرکا و زیر نظر وزارت فرهنگ چاپ شده است. این کتاب، که از سال‌های نخست این دهه تدریس می‌شد و از نخستین کتاب‌های درسی با تصویرهای رنگی به شمار می‌رود، در سال ۱۳۳۲ نیز با عکس‌ها و نقشه‌های رنگی همراه شد. تصویرهای جغرافیایی این کتاب را افرادی چون **رضا مهندس‌الملک** و **مهندس ثابتیان** کشیدند. در یکی از نقشه‌های رنگی این کتاب، نقشه‌ای از ایران با نقاشی‌هایی از فراورده‌ها و صنایع دستی بخش‌های گوناگون دیده می‌شود.

نادرشاه افشار
کتاب چهارم ابتدایی
تصویرگر: محمدزمان زمانی
۱۳۳۷ش

کتاب «تعلیمات دینی و اخلاق ششم ابتدایی» سال ۱۳۳۱ با عنوان «دنیای در پر تو اسلام» را منصور جهانگیری زیر نظر وزارت فرهنگ نگاشت و تنها تصویر آن، تصویر رنگی روی جلد بود که پیامبر اسلام را ایستاده روی کره زمین نشان می‌داد. متن کتاب نیز با مطالبی در زمینه احکام اسلام همراه بود و شیوه کتاب‌سازی به هیچ وجه کودک‌پسند نمی‌نمود.

«حساب مصور» **سیدضیاءالدین جزایری**، کتاب درسی ویژه کودکان و دبستان‌ها بود که در سال ۱۳۳۴ نوشته شد و تصویرهایی غیرایرانی، اما زیبا و در خور توجه داشت و همچون آثار باغچه‌بان در دهه پیشین، کودک‌پسند بود. تصویرهای رنگی این کتاب از **محمدعلی دولتشاهی** است و شعرهایی عامیانه در زمینه فهم کمیت‌های عددی دارد.

کتاب‌فروشی و چاپخانه علی‌اکبر علمی در سال ۱۳۳۲، کتاب **ششم** پسران را زیر نظر وزارت فرهنگ با تصویرهای رضا شهابی چاپ کرده است. مطالب کتاب که ترکیبی از موضوع‌های فارسی، تاریخ، جغرافیا، بهداشت، هنر، علوم و علوم اجتماعی بودند، بدون جداسازی در جای جای کتاب نوشته شده‌اند. طرح‌ها و تصویرهای کتاب نیز همچون کتاب‌های دیگر این زمان واقع‌گرایانه، پر ساخت و ساز و غیررنگی است؛ بدون آنکه چندان تفاوتی با نقاشی متن برای بزرگ‌سالان داشته باشد. خط نوشتاری این کتاب همانند بیشتر کتاب‌های دیگر نستعلیق است.

کتاب «پنجم ابتدایی پسران»، چاپ «شرکت کتب درسی» (مجموعه‌ای از چند ناشر خصوصی) در سال ۱۳۳۲ همین ویژگی تصویرهای قلمی، خطی و غیررنگی را در میان مطالب پراکنده درسی داشت. با این تفاوت که تصویر رنگی نسبتاً زیبایی از **رستم** سوار بر رخس، با تصویرهای ساده کتاب همراه شده بود. در کتاب پنجم ابتدایی سال ۱۳۳۳ نیز دو تصویر رنگی از **رستم** و **نادرشاه افشار** به چشم می‌خورد. کتاب «**دوم ابتدایی**» سال ۱۳۳۲ را شرکت نسبی مطبوعات چاپ کرد که با پراکندگی موضوع‌های درسی و طراحی‌های غیرایرانی همراه بود.

کتاب «**ششم ابتدایی**» سال ۱۳۳۳ نیز تصویرهای مناسبی داشت که گاهی دو رنگ و گاهی نیز چهار رنگ بودند.

کتاب «**اول دبستان**» سال ۱۳۳۵ را «شرکت اقبال و شرکا» با تصویرهایی چهار رنگ چاپ کرد و متن آن را **حسین کاظم‌زاده ایرانشهر** نوشت. لوحه‌های تصویری این کتاب از ویژگی‌های بومی بهره‌ای نبرده‌اند.

کتاب «**بلبر فارسی**» یا «**علم‌الاشیای سال پنجم و ششم**» ابتدایی در سال ۱۳۳۵، از نخستین ابتدایی در سال ۱۳۳۵، از نخستین کتاب‌های علوم بود که از متن‌های دیگر جدا شد. این کتاب تصویرهای زیادی داشت و در آن، پدیده کنارنویسی تصویرها، برای بیان ویژگی‌های علمی یک موضوع به کار گرفته شد و موضوع‌هایی چون تشریح بدن انسان، حیوان‌شناسی، گیاه‌شناسی، فلاحت، احجارشناسی، فیزیک، شیمی و حفظ‌الصحه با ۳۵۵ تصویر در آن مطرح شد. در تصویرک‌های توضیحی، در کنار تصویرهای بزرگ‌تر بخش‌های جزئی موضوع با دقت بیشتری مورد گفت‌وگو قرار گرفته بود.

چاپ کتاب «**خواندنی‌ها و سرگرمی‌ها**» برای سال ششم ابتدایی، با هدف فراهم‌سازی کتاب‌های همراه در دبستان و طرح ادبیات داستانی، در سال ۱۳۳۵ با همکاری «صندوق مشترک فرهنگی ایران و آمریکا» برای دانش‌آموزان چاپ شد. این پدیده، رویکرد تازه‌ای بود که کودکان را در فضای دبستان با ادبیات ایران و جهان آشنا می‌کرد. تصویرهای رنگی و مطالب این کتاب فرهنگی غیرایرانی داشت و رنگ‌آمیزی تصویرها از راه استفاده

از ترام‌های تک‌رنگ در چاپخانه فراهم آمده بود.

ویژگی‌های مشترک کتاب‌های درسی این دوره را می‌توان در استفاده یک‌دست از تصویرهای قلمی و خطی، واقع‌گرایانه و بزرگ‌سالانه بودن تصویرها، ضعف نسبی طراحی‌ها، تنیده شدن متن‌های درسی گوناگون در یکدیگر، نبودن نام تصویرگر در شناسنامه کتاب، غیربومی بودن، و تأثیرپذیری فراوان از تصویرهای غیرایرانی دانست. در این میان، تنها کتاب‌های ریاضی از درس‌های دیگر جدا بود و تصویرگری آن‌ها نیز به رسم شکل‌های هندسی محدود می‌شد و گاه در تصویرگری و کتاب‌سازی کتاب‌های درسی اول دبستان، نوآوری‌های چشمگیری دیده می‌شد.

● دوره دوم (۱۳۴۰ - ۱۳۳۶)

این دوره با جدا شدن تدریجی کتاب‌های درسی از هم، همراه شدن متن با تصویرهای رنگی، توجه به ویژگی‌های بومی، توجه به عناصر زیبایی‌شناسی در کتاب‌سازی، توجه به علاقه‌های کودکان و نظارت متمرکز وزارت فرهنگ (و وزارت آموزش و پرورش) بر چاپ کتاب‌های درسی از طریق مؤسسه انتشارات فرانکلین شکل گرفت.

چاپ کتاب «**دوم دبستان**» در سال ۱۳۳۷ در «شرکت سهامی افست» با همکاری مؤسسه انتشارات فرانکلین، گامی جدی و تأثیرگذار در شکل‌گیری این دوره به شمار می‌رود. در این زمان تصویرهای رنگی و زیبای **محمدزمان زمانی** با پدیده‌ای نو در زیبایی‌شناسی تصویر، گسترش سفیدخوانی در متن و تصویر، طراحی چشمگیر، کودکانه بودن شکل‌ها و فرهنگ ایرانی همراه بود و فاصله‌ای جدی با کتاب‌های پیش از خود پدید آورد. چاپ این کتاب را باید نخستین گام در نوسازی کتاب‌های درسی به شمار آورد. روندی که تا سال‌های پس از انقلاب ادامه یافت و مکتبی نو را با ویژگی‌های مشترک در آثار **زمان زمانی**، **پرویز کلاتتری** و **نورالدین زرین‌کلک** در تصویرگری و کتاب‌سازی کتاب‌های درسی پایه‌گذاری کرد. مکتبی که ویژگی‌های هم‌زمان زیبا بودن، بومی بودن، ساده بودن، و کودکانه بودن را در بردارد. این روند با چاپ کتاب «**جغرافیای ایران**» برای کلاس ششم ابتدایی در سال ۱۳۳۹ به روندی ماندگار، تأثیرگذار و روشمند تبدیل شد.

چاپ کتابی در قطع بزرگ و تازه، با تصویرهایی زیبا از محمدزمان زمانی، نورالدین زرین‌کلک و پرویز کلاتتری درباره ویژگی‌های جغرافیایی و زیست‌بومی ایران، با صفحه‌آرایی یک‌دست و خوش‌آهنگ، در کنار خط نوشتاری نستعلیق و نقشه‌های رنگی به حضور نوعی تیپ‌بندی و گونه‌شناسی در کتاب‌سازی کتاب‌های درسی انجامید. تصویرهای این کتاب کاملاً از کارکرد خط، سطح، و رنگ در هنر نقاشی بهره گرفته است. ویژگی چاپ این کتاب، که با همکاری **مؤسسه انتشارات فرانکلین** صورت گرفت، در کتاب «**تاریخ ششم ابتدایی**» (سال ۱۳۴۴) نیز تکرار شد و زمینه‌ای مناسب برای همکاری سه تصویرگر برجسته کتاب‌های

درسی، یعنی کلانتری، زمانی و زرین کلک در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ فراهم آورد. لازم به یادآوری است که این رویکرد اندک اندک در کتاب‌های درسی راه یافت و از نخستین سال‌های دهه ۱۳۴۰ به روندی یکدست و فراگیر در چاپ کتاب‌های درسی تبدیل شد.

برخی از کتاب‌های چاپ شده در نیمه دوم دهه ۱۳۳۰ از این دگرگونی کمتر بهره‌مند شدند و تغییرات پدید آمده در آن‌ها چندان چشمگیر نبود. برای مثال، کتاب «**حساب اول**» ابتدایی سال ۱۳۳۶، همان کتاب پیشین بود و کتاب‌های «**حساب دوم**» و «**حساب سوم**» نیز، با آنکه تصویرهایی گویا و جالب داشتند، چندان دگرگون نشدند. کتاب «**حساب چهارم**» ابتدایی سال ۱۳۳۷ بدون تصویر بود و کتابی چون «**هندسه جهانگیری**»، از «انتشارات جاودان علمی» که در حکم کتاب کمک‌آموزشی چاپ شده بود، گوناگونی بیشتری داشت. دانش‌آموزان علاقه‌مند

به ریاضیات، در این کتاب با تصویرهایی از دوزنقه، کره، مخروط و دیگر شکل‌های هندسی آشنا می‌شدند.

بازسازی کتاب‌های **حساب اول، دوم، سوم و چهارم ابتدایی** تا سال ۱۳۴۰ به همت مؤسسه **انتشارات امیرکبیر** دنبال شد. کتاب **حساب سوم دبستان** در سال ۱۳۳۹ با تصویرهای محمدزمان زمانی همراه بود. قطع کتاب‌های حساب بزرگ‌تر از کتاب‌های دیگر دبستای (غیر از جغرافیا) بود و با وجود پایین بودن کیفیت کاغذ و گاهی بودن صفحه‌ها، تصویرها و صفحه‌آرایی مناسبی داشت.

کتاب‌های دینی دوم تا چهارم دبستان در سال ۱۳۳۷، با نگارش **بهرام یاری‌اهری**،

برای نخستین بار با تصویر همراه شد و نگاره‌ها و تمثال‌هایی از پیامبر اسلام (ص)، حضرت علی (ع) و عکس‌هایی از شهرهای مقدس به رنگ خاکستری چاپ شد. در سال ۱۳۳۶، مؤلف کتاب دین و اخلاق بدون بهره‌گیری از تصویر، در کنار کتاب تعلیمات دینی، به طرح آیین زندگی در اسلام پرداخت.

چاپ کتاب «**اول ابتدایی**» سال ۱۳۳۷ در بنگاه مطبوعاتی سعادت و زیر نظر وزارت فرهنگ نشان‌دهنده آن بود که روند متمرکز شدن چاپ کتاب‌های درسی در مؤسسه انتشارات فرانکلین، هم‌زمان صورت نگرفته است. تصویرهای این کتاب، با الفبآموزی و عددآموزی همراه بود و در آن، از تصویرهای رنگی و تا حدودی نازیبا بهره گرفته شده بود.

کتاب تاریخ دبستان
تصویرگر: غلامعلی مکتبی

کتاب «سوم دبستان» چاپ سال ۱۳۳۷ را محمدزمان زمانی تصویرگری کرد و خوش‌نویسی آن را محمد سلحشور انجام داد. متن کتاب آمیزه‌ای از درس‌های گوناگون به جز ریاضیات بود. با آنکه طرح‌های قلمی و سیاه و سفید زمان زمانی به اندازه آثار رنگی او چشمگیر نیست، نسبت به تصویر در کتاب‌های دیگر، برجستگی‌های خاصی دارد. این کتاب تا پایان دهه ۱۳۳۰ مورد استفاده دانش‌آموزان بود.

کتاب «چهارم دبستان» سال ۱۳۳۷ صفحه‌آرایی خوب، کاغذ مناسب و سفیدخوانی گسترده‌ای داشت. تصویرهای این کتاب را نیز محمدزمان زمانی فراهم آورد و از ویژگی‌های غیربومی نیز می‌توان در آن نشان‌هایی یافت. وجود نقشه‌های رنگی جغرافیا در آخر کتاب، تنوعی به آن بخشید. این کتاب را هم مؤسسه انتشارات فرانکلین چاپ کرد و تا آخرین سال‌های دهه ۱۳۳۰ مورد استفاده دانش‌آموزان بود. متن این کتاب مجموعه درس‌های گوناگون به جز ریاضی بود.

کتاب «تاریخ» در سال ۱۳۳۶ مانند ریاضی از دیگر درس‌ها جدا شد و بنگاه مطبوعاتی علی‌اکبر علمی آن را با تصویرهایی سیاه و سفید چاپ کرد. تصویرهای این کتاب، روایت‌های تاریخی را همراه با تصویرهایی از پادشاهان گوناگون و ماجراهای تاریخی در رنگ خاکستری به دانش‌آموزان نشان می‌دهد.

کتاب «تاریخ ایران» کلاس پنجم دبستان در سال ۱۳۳۷، کتابی نو و در خور توجه بود. این کتاب را شرکت سهامی افست چاپ کرد و تصویرهای سیاه و سفید و رنگی داشت. نقاشی رنگی کودکی در حال چیدن گل در تخت جمشید، با تصویرگری اقبال، از جالب‌ترین رگه‌های توجه به کودک در ساختار روایت‌های مصور و تاریخی است. در جایی دیگر، عکس رنگی سرستون‌های تخت جمشید از نخستین نشانه‌های حضور عکس در کتاب‌های درسی است.

کتاب **تعلیمات مدنیه** پنجم و ششم دبستان، چاپ سال ۱۳۳۸ با تصویرهای سیاه و سفیدی از پدیده‌های شهرنشینی در ایران همراه بود. مطالب این کتاب درباره مالیات، نظام وظیفه، شهرداری، مجلس و ... بود و از نخستین کتاب‌های درسی چاپ شده در این زمینه به شمار می‌رود.

کتاب «علم‌الاشیای چهارم» دبستان سال ۱۳۳۶، با تصویرگری **افضل‌الدین آذرئید** و خوش‌نویسی **جواد شریفی**، شکلی نو، کتاب‌سازی مناسب و تصویرهایی چهاررنگ داشت. نظم و ترتیب مطالب مطرح شده در این کتاب بسیار بسامانه‌تر از کتاب‌های پیشینه بود و مؤسسه انتشارات فرانکلین در چاپ آن همکاری داشت. چنین رویکردی در یکپارچگی مطالب مطرح شده در کتاب درسی، نشان‌دهنده کنار زدن پراکندگی و درهم‌تنیدگی درس‌های گوناگون در یک کتاب است.

(ادامه دارد)